

<https://doi.org/10.5559/di.27.2.06>

SUBJEKT NEOLIBERALNOGA SAMOUPRAVLJANJA: PRILOG ANTROPOLOGIJI KURIKULARNE REFORME

Atila LUKIĆ
Osijek

Gordan MASLOV
Split

UDK: 37.014.3(497.5):330.831.8

1Foucault, M.

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 30. 4. 2017.

Zaobilazeći uobičajene i međusobno uvjetujuće izjave o nužnosti reforme školstva i kontroverze o političkim uvjetima njezine provedbe, ovaj će se rad usredotočiti na kritičku analizu teksta same reforme. Analizirajući dijelove reforme s naglaskom na prijedlogu nacionalnoga kurikuluma međupredmetnih tema (NKMT), naš je zadatak upozoriti na diskurse o pojedincu, riziku, odabiru i odgovornosti koji tvore određeni antropološki model. Drugim riječima, pitanje koje ćemo postaviti jest: kakvog pojedinca, prema prijedlogu reforme, obrazovni sustav treba "proizvoditi"? Kakva je motivacija takve osobe, u kakvom je odnosu sa svojim okruženjem, koji su njegovi/njezini ciljevi i načini ponašanja? Oslanjajući se na rad francuskoga filozofa Michela Foucaulta, uz kritiku kurikularne reforme istodobno ćemo pružiti i analizu aktualne problematike neoliberalizma kao programa koji teži redefiniciji pojedinca prema jedinstvenom modelu poduzetnika.

Ključne riječi: Foucault, neoliberalizam, kurikularna reforma, poduzetništvo, rizik, vladalaštvo

Atila Lukić
E-mail: atila.lukic@gmail.com

UVOD: I NAKON REFORME REFORMA?

305

Dne 1. lipnja 2017. godine diljem Hrvatske organizirani su prosvjedi potpore nastavku kurikularne reforme koja je pokrenuta početkom prethodne godine, a prekinuta u svibnju 2016. kada su članovi ekspertne skupine zadužene za njezinu izradu,

na čelu s voditeljem Borisom Jokićem, dali neopozive ostavke zbog političkih utjecaja na samu provedbu reforme ("Jokić zahvalio svima ...", 2016). U organizaciji inicijative "Hrvatska može bolje", koja okuplja dvjestotinjak nevladinih organizacija, održan je jedan od najvećih prosvjeda u Hrvatskoj od njezina osamostaljenja: prema izvještajima javnih medija, kao izraz potpore nastavku reforme, diljem Hrvatske okupilo se oko 50 000 građana, među njima nastavnika, učenika, roditelja, političara, pa sve do rock-zvijezda. Tijekom zadavanja prvih koordinata reforme optimizam je bio na vrhuncu i sve se činilo mogućim: novi standardi rada, alternativni pristupi poučavanju, novi sadržaji i metode bili su samo dio predloženih novina. U javnom su se prostoru počeli pojavljivati pojmovi, koncepti i shvaćanja s donekle poznatim prizvukom, koji su polako počeli preuzimati središnje uloge u samim dokumentima reforme: "samostalnost" i "samoinicijativa" (Boris Jokić: "Bitna promjena ...", 2016), "izbornost" ("Izaberi pa uči ...", 2015), "odlučnost" (Kršul, 2016), "odgovornost" (Bolšec, 2016), "rizik" ("Jokić o kurikularnoj reformi ...", 2016), "sloboda" (Pavić, 2016; Brakus, 2017). Za razliku od većine dosadašnjih istraživačkih intervencija, naš doprinos neće se fokusirati na sadržaje određenih predmetnih kurikula ili materijalne uvjete provedbe same reforme, nego na one sadržaje i elemente koji do sada nisu bili pod znatnijim pozorom javnosti te oko kojih postoji konsenzus većine uključenih, barem prema dosadašnjim izjavama i istupima.¹ Osim raširenog uvjerenja da je reforma kurikuluma od ključnoga značenja za društvo u cjelini (pogotovo za gospodarstvo), kao i činjenice da svi uključeni smatraju kako bi jedna od glavnih vrijednosti budućega kurikuluma trebala biti domoljublje, u javnoj raspravi koja je često postajala užarena ubrzo se iskristalizirala još jedna tema oko koje je stvoren konsenzus – poduzetništvo ("Jokić: Očekujem potporu ...", 2016). Dok je Boris Jokić ustvrdio kako je i sama ideja o kurikularnoj reformi "poduzetnička" ("Jokić o kurikularnoj reformi ...", 2016), njegova nasljednica na mjestu voditelja kurikularne reforme, dr. Dijana Vican, u više je navrata pružila svoju viziju obrazovanja, gdje se, uza sve razlike naspram autora prošloga teksta reforme, mora stvoriti prostor za "(...) odgovornost i poduzetništvo (kao) temeljne vrednote." ("Vican i Glunčić ...", 2016).² Naš zadatak bit će *denaturalizacija* ovih vrijednosti i koncepata; želimo ih ponovno učiniti stranima i propitati njihovo značenje kako bismo rekonstruirali specifično shvaćanje čovjeka i antropološku sliku koju nam pružaju.

Kako bismo analizirali tekst reforme, oslonit ćemo se na neke od metodoloških pretpostavki koje je u svojim radovima postavio francuski filozof Michel Foucault. Umjesto da tekstu pristupamo isključivo kao znanstveno-pedagoškom, fukoovski pristup omogućuje analizu načina na koji kategorije i koncepti koji nam omogućuju razmišljanje o nizu problema, po-

put obrazovanja ili metoda poučavanja, istodobno formuliraju i niz eksplicitnih, a ponekad i "neizrečenih", pretpostavki (poput onih o motivaciji učenika, načinima odnošenja spram društva, drugih i sebe). Osim što djeluje kao "organizirajući" princip teksta, formirajući i povezujući određene motive i teme, za Foucaulta diskurs karakterizira "(...) ograničenje polja objekata, definicija legitimne perspektive za agente znanja te fiksiranje normi za iznošenje teorija ili koncepata" (Foucault, 1977, str. 199). Stoga ćemo tekstu reforme pristupiti kao *politički* artikuliranoj cjelini, koja, prenoseći određene vještine i sposobnosti, formira individue sa specifičnim shvaćanjem i odnosom spram sebe i svijeta.

Važno je istaknuti kako u fukoovskoj analizi diskursa fokus nije na autorstvu i rekonstrukciji eventualnih namjera, motivima ili stavovima autora, pogotovo u slučaju kada je njih više ili kada iza njih stoji moć institucija. Prateći Foucaultov pomak u funkciji autora teksta od pojedinca "(...) koji je izgovorio ili zapisao tekst prema (...) načelu grupiranja diskursa, koji možemo shvatiti kao jedinstvo i podrijetlo njihovog značenja" (Foucault, 1981, str. 58), držimo kako dokumenti reforme nisu, iako to teže biti, emanacije nekakvih izvorišnih principa pomoću kojih mi možemo "zahvatiti" nekakve homogene linije argumentacije. Analiza većega broja autora/ica samih tekstova kao i njihovih interpretacija nepotrebno bi opteretila tekst iluzijom o pluralnosti stajališta. Nasuprot dosadašnjoj javnoj raspravi o samoj reformi, nas zanima organizirajući *princip* samoga teksta, tj. niz koncepata, motiva, tema i problema koji se javljaju kroz kurikulum, specifično u međupredmetnim temama (u daljnjem tekstu: NKMT), a predstavljaju jedan trenutak u njihovoj cirkulaciji u obliku formiranoga diskursa među akterima javne sfere (udruge poslodavaca, znanstvene zajednice, mediji itd.), državnim i supradržavnim institucijama. U tom smislu najprije ćemo precizirati konceptualne koordinate Foucaultova shvaćanja vladalaštva, koje drži da konceptualni alat – koji vladanje prije svega definira kao prakticiranje prisile iz jednog središta – nije koristan za analizu odnosa moći. Nasuprot takvoj ideji, vladalaštvo podrazumijeva niz disperziranih praksi koje povezuju metode i instrumente, kojima se pojedinci shvaćaju i definiraju, s raznovrsnim načinima upravljanja "(...) između slobode i prisile" (Dean, 2010, str. 58).

FOUCAULT, NEOLIBERALIZAM I PROBLEMATIKA VLADALAŠTVA

Vladalaštvo je jedan u dugom nizu koncepata moći što ga Foucault istodobno razvija kroz problematiku neoliberalizma, jedinu suvremenu temu kojoj će posvetiti svoja predavanja na College de Franceu. Pod vladalaštvom Foucault razumijeva tri međusobno povezane grupe fenomena: 1) povijesni

proces transformacije države u ranom novom vijeku, 2) dominantan oblik moći što ga prati niz institucija i znanja te 3) "(...) sklop što ga čine institucije, procedure, analize i promišljanja, kalkulacije i taktike koje omogućuju provođenje ove specifične, no vrlo složene, moći, kojoj je cilj populacija, glavni oblik znanja politička ekonomija, a ključni joj tehnološki instrument čine aparati sigurnosti" (Foucault, 2007, str. 108). Vladalaštvo i neoliberalizam za Foucaulta su odlični primjeri kojima je mogao ilustrirati svoj pristup moći kao produktivnoj sili, čija bi analiza trebala zahvatiti "(...) intimni odnos koji postoji između univerzalnoga poziva na 'samoodređenje' i specifičnih društvenih očekivanja i institucionalnih ograničenja" (Lemke, 2013, str. 37). Prednost vladalaštva spram drugih kritičkih diskursa (poput marksističkoga, koji po Foucaultovu mišljenju s liberalizmom dijeli "ekonomistički" pristup analizi moći)³ jest u tome što povezuje moć s *procesom subjektivizacije* kao skupom "(...) svrha, metoda, ciljeva, tehnika i kriterija koji su vrijedili kada su pojedinci procjenjivali sebe, druge i njihove živote, kada su htjeli ovladati, usmjeravati, kontrolirati, spasiti se ili unaprijediti" (Rose i Miller, 2008, str. 7). Ovo omogućuje analizu "kapilarnosti" moći od razina globalne ili geopolitičke cirkulacije, preko državnih i javnih institucija do navika, običaja, vrijednosti i ponašanja jedinki, poput pojedinaca ili obitelji. Kao metoda analize vladalaštvo pomiče fokus od ekonomije kao "(...) mehanizma proizvodnje, mehanizma razmjene te podataka o potrošnji unutar određene društvene strukture" (Foucault, 2008, str. 222) prema ekonomiji kao

(...) znanosti o *ljudskom ponašanju* kao odnosu između ciljeva i oskudnih sredstava koji se mogu koristiti na različite načine (...) [Ekonomija] je analiza unutarnje *racionalnosti*, strateškog programiranja aktivnosti pojedinca. (Foucault, 2008, str. 223, kurziv dodan).

Foucault je ovaj pomak od političke ekonomije kao znanosti o mehanizmima proizvodnje, razmjene te potrošnje prema ekonomiji kao "znanosti o ljudskom ponašanju" povezo s mutacijom liberalizma, ne samo kao ideologije ili diskursa nego prije svega kao "(...) principa i metode racionalizacije vladanja" (Foucault, 2008, str. 318). Iz ovoga modela analize postaje jasno zbog čega će Foucaultova analiza neoliberalizma utjecati na razne autore i cijele škole mišljenja (poput studija vladalaštva). Foucaultov pomak fokusa analize od ekonomije prema posljedicama "(...) širenja tržišne racionalnosti, shema analiza koje nudi i kriterija za odlučivanje na domene koje nisu prvenstveno ili isključivo ekonomske" (Foucault, 2008, str. 323) neće samo predvidjeti pobjedu neoliberalizma u angloameričkom svijetu kao i njegovo globalno širenje nego, još važnije, kao neoliberalnu revoluciju u *tehnologijama vladanja*,

tj. načinima i metodama upravljanja. U ovom je druga analitička prednost Foucaultova koncepta vladalaštva; koliko se neoliberalizam oslanja na specifični antropološki model čovjeka i njegova ponašanja, vladalaštvo nam omogućuje zahvaćanje recipročne uvjetovanosti tehnologija moći i znanja u konceptu *političke racionalnosti*. Ovaj koncept vladanju pristupa kao "racionalnoj" praksi koja u obzir uzima autonomnu prirodu onoga čime vlada. Kao praksa, politička racionalnost stoga uključuje skup znanja koja nisu "izvanjska" vladanju nego predstavljaju njezin "unutarnji" element (...) koji pomaže u stvaranju diskurzivnoga polja u kojem provođenje moći može biti "racionalno" (Lemke, 2002, str. 55). Diskurzivno polje neoliberalizma za Foucaulta je značajno toliko koliko veže slobodu za moć kao njezin *ontološki* preduvjet. Foucaultovim riječima, vladanje podrazumijeva (...) načine na koji se može upravljati ponašanjem pojedinaca ili grupa (...) strukturiranjem polja mogućega djelovanja drugih" (Foucault, 1983a, str. 221). Dok su se liberalizam i klasična politička ekonomija temeljili na ideji spontanosti tržišnih mehanizama, neoliberalizam će zadržati liberalnu definiciju tržišta kao mjesta "potvrđivanja istine", uz odbacivanje ideje kako postoje prirodne tendencije društva ili pojedinaca prema tržišnom ponašanju. Iz ovoga zaključka proizlazi i drukčije Foucaultovo shvaćanje neoliberalnih intervencija u društvo. Poštujući slobodu aktera, neoliberalna društvena politika napušta princip *laissez-fairea* u korist intervencija u *milje*, tj. neposredni okoliš pojedinaca, na taj ih način potičući da prilagode svoja ponašanja promijenjenim okolnostima. Jedan od ključnih elemenata ove proizvodnje subjektivnosti jest generalizacija epistemološkoga modela *homo economicusa* (...) u mrežu razumljivosti koju možemo primijeniti na ponašanje pojedinaca" (Foucault, 2008, str. 252). Kako su s povijesnim odmakom od tri desetljeća globalne dominacije neoliberalnoga diskursa i politike na tragu Foucaulta ustvrdili Pierre Dardot i Christian Laval, (...) neoliberalizam je, ni manje ni više, pitanje *oblika naše egzistencije*: kako ćemo se ponašati, odnositi međusobno i sami prema sebi" (Dardot i Laval, 2014, str. 3).

"ŽIVI OPASNO!": NESIGURNOST, RIZIK I ZAŠTITA

Analizu ćemo otvoriti konceptima koji određuju egzistenciju u suvremenom društvu, a to su nesigurnost i rizik. Kao što su prateći Foucaulta primijetili mnogi autori, proizvodnja nesigurnosti predstavlja jednu od ključnih karakteristika tzv. "neoliberalnoga stanja"; nestabilan i promjenjiv društveni "okoliš" preduvjet je koji omogućuje proizvodnju neoliberalnoga subjekta.⁴ Foucaultov "Živi opasno!" glavni je moto liberalizma. Drži da su (...) pojedinci neprestano izloženi opasnosti, ili su – bolje rečeno – uvjetovani tako da svoju situaciju, svoj život,

svoju sadašnjost i svoju budućnost doživljavaju kao nešto što sadrži opasnost" (Foucault, 2008, str. 66). Foucault nije doživio aktivnu neoliberalnu proizvodnju nesigurnosti u zadnjih nekoliko desetljeća; ona se odvija paralelno s depolitizacijom opasnosti preko tzv. *diskursa rizika*, u kojem opasnosti nastale kao rezultat odsutnosti državne regulacije poprimaju karakteristike naše "druge prirode" te postaju neizostavni dio našeg okoliša. Time ne sugeriramo da je rizik realnost na koju pojedinci mogu utjecati prilagodbom svojega ponašanja (specifičnom analizom situacije, predviđanjem, kalkulacijom neuspjeha i uspjeha itd.). Po mišljenju Francois Ewalda, rizik ne posjeduje vlastitu ontološku "stvarnost": "ništa nije rizik po sebi; u stvarnosti nema rizika. No, s druge strane, sve može postati rizik; sve ovisi o načinu na koji se percipira opasnost, uzima u obzir događaj" (Ewald, 1991, str. 199). Kada se tekst reforme približava definiciji neposredne "okoline" pojedinca (jedna od rijetkih situacija u kojoj tekst eksplicitno definira pojam koji koristi), autori drže kako je u ključnoj mjeri određuje "oskudnost resursa" (Vrančić i sur., 2016, str. 10), preuzimajući tako s definicijom okoline koju je pružio engleski ekonomist Lionell Robbins implicitno i njegovu definiciju ekonomije te modele ponašanja pojedinaca.⁵ Opasnost koja svoje izvore ima u nesigurnosti prestaje tako biti *dio* društvenog okoliša već sam društveni okoliš, naša svakodnevnica. Prema slici koju pruža NKMT proizlazi kako žarište kurikuluma mora biti na podučavanju načina kako rabiti rizik kao instrument kalkulacije iste nesigurnosti i načina na koji ćemo minimalizirati rizik. Tako je npr. jedan od osnovnih ciljeva domene "Ja i društvo" modula "Osobni i socijalni razvoj" taj da učenik (...) prepozna potencijalno rizične situacije u društvu i razvija strategije za zaštitu" (Atlaga i sur., 2016, str. 5). Posrijedi nije samo epistemološki proces kojim se realnost društvene složenosti isključivo redefinira u diskurs rizika nego pomak u polju značenja koju ovaj proces proizvodi; tako jučerašnji siromah, čije je stanje bilo rezultat strukturnih nepravdi i nejednake distribucije dobara, postaje akter koji slobodno raspolaže svojim resursima, bez obzira na to koliko (ne)skromni oni bili. Društvena okolina postaje u prvom redu definirana kao izvor nesigurnosti i neizbježnog rizika za pojedinca; u isti mah, jedini racionalni odgovor pojedinca može biti u adaptaciji. Kako je ustvrdio Foucault, neoliberalni *homo oeconomicus* je, više od svega, (...) netko tko prihvaća stvarnost" (Foucault, 2008, str. 269). No da ovaj proces epistemoloških promjena nije bez svojih posljedica, postaje ubrzo očito: tako se među ciljevima "modula za osobni i socijalni razvoj" nalazi i osposobljavanje pojedinca za (...) uspješno rješavanje problema i uspješno suočavanje sa stresom" (Atlaga i sur., 2016, str. 4). Rizik predstavljaju svi utjecaji ili do-

gađaji na koje mi sami povratno ne možemo utjecati, no čiji su učinci podložni kalkulaciji i procjeni te prema kojima pojedinci moraju prilagoditi svoje ponašanje. Kurikulum se ne bavi izravno razinom društvenih i ekonomskih procesa koliko njihovim posljedicama i učincima; poopćeno stanje nesigurnosti nije pak definirano negativno, kao stanje odsutnosti sigurnosti, nego *pozitivno*, kao nužni preduvjet nastanka novoga tipa građanina. Nesigurnost pruža "(...) bezbroj prilika i mogućnosti za samoaktualizaciju", za koje učenici trebaju "(...) postati osposobljeni" (Vrančić i sur., 2016, str. 4). Ovakav diskurs zamagljuje granice između socijalne nesigurnosti i egzistencijalne slobode: pojam nesigurnosti stoga se prestaje u prvom redu referirati na nestalna ili niska primanja, nepouzdana ili nepostojeće socijalne zdravstvene usluge, mirovinu ili obrazovanje, nego počinje označavati stanje koje "(...) zahvaća cijelu egzistenciju, tijelo i načine subjektivizacije" (Lorey, 2015, str. 1). U tekstu prijedloga novo je stanje najavljeno suptilnim, no značajnim, pomakom: teza da "prilike za samoaktualizaciju" (Vrančić i sur., 2016, str. 4) ne mogu biti sigurne te ih nužno moraju pratiti i rizici eventualnoga neuspjeha preokrenuta je tako da u tekstu rizik postaje *preduvjet* samoga samoostvarenja, a cilj same reforme postaje osposobljavanje pojedinaca za iskorištavanje "bezbroj" prilika i mogućnosti koje ga prate. Stanje poopćene nesigurnosti koje nastaje rastvaranjem socijalne države stoga nije nepoželjno: ovakav društveni okoliš, kao beskrajni izvor prilika, predstavlja *nužan preduvjet* razvoja *poduzetničkoga karaktera* čiji obrisi prožimaju čitav tekst prijedloga. Ova poopćena nesigurnost čini jedan od bitnih elemenata onoga što je Foucault paradoksalno nazvao stanjem *jednake nejednakosti* (Foucault, 2008). Ovom idejom Foucault želi zahvatiti povratak romantične figure rano-kapitalističkoga poduzetnika, čiji dosadašnji životni put prestaje biti stvar izbora; moderni se pojedinci, od osnovnoškolarca do menadžera, svi podjednako kale u vatri izbora, projekata i samoostvarenja. Jedan od ključnih ciljeva ovoga modula jest razvoj vještina "upravljanja", i to ne rizicima (kojima nije moguće upravljati jer su predstavljeni kao datost našeg okoliša) nego svojom aktivnošću i prihvaćanju istih rizika kao razvijanju sposobnosti "(...) tolerancije rizičnih i neizvjesnih situacija" (Vrančić i sur., 2016, str. 5). Istodobno se prelaskom na temu odnosa spram drugih mijenja i uloga subjekta: proaktivna uloga koju pojedinac ima u radu samoaktualizacije (sve od poduzimanja rizika i stvaranja prilika do prihvaćanja odgovornosti za svoj odabir) zamijenjena je nizom pasivnih stanja, poput tolerancije i empatije. Tako se kao krajnji ishod modula *Osobni i socijalni razvoj* ističe da učenik "(...) razvija solidarnost i potiče empatiju u neposrednoj okolini" te "(...) usvaja

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 27 (2018), BR. 2,
STR. 305-326

LUKIĆ, A., MASLOV, G.:
SUBJEKT...

uvažavanja i prihvaćanje različitosti" (Atlaga i sur., 2016, str. 4), dok je jedan od osnovnih zadataka učitelja "(...) promoviranje vrijednosti solidarnosti" (Atlaga i sur., 2016, str. 4). U prijedlogu NKMT-a empatija i solidarnost, kao komplementarni principi kompetitivnosti i tržištu, imaju zadatak osigurati protutežu onom što se u diskursu klasične političke ekonomije nazivalo "subjekt interesa" te na naizgled depolitiziranim temeljima osigurati minimum društvenosti paradoksalnoj zajednici koju čine atomizirani pojedinci poduzeća (Macpherson, 2011). Ovdje nije riječ samo o problematičnosti koncepta koji se rabe u opisu pojedinca onkraj privatnog interesa, vraćajući se na binarnu opoziciju koja je postojala u liberalnom kapitalizmu između "subjekta interesa" koji djeluje na tržištu i "bezinteresnog subjekta" koji nalazimo u krugu njegove obitelji, kako uživa u umjetnosti ili se bavi politikom, tj. svim aktivnostima koje se odvijaju neovisno o tržištu i njegovoj logici. Pitanje koje ostaje otvoreno u samom tekstu prijedloga jest tko je "Drugi" toga empatičnog poduzetnika te koji je sadržaj i forma izraza solidarnosti koju on razvija prema "Drugima". Solidarnost i empatija, koje često poprimaju formu humanitarnih akcija, raznih oblika humanitarne pomoći te "dobrotvornog rada i volontiranja" (Atlaga i sur., 2016, str. 35), danas su isključivo rezervirane za one koji ne mogu uzvratiti istom solidarnošću prema "bolesnim prijateljima, roditeljima, starijima, nemoćnima, djeci s teškoćama u razvoju" (Musić Milanović i sur., 2016, str. 18), tj. pojedincima koji se ne mogu suočiti s nesigurnostima i rizicima modernoga svijeta i na sebe preuzeti odgovornost za vlastiti život.

"PREUZMI ODGOVORNOST ZA SVOJ ŽIVOT!": OD KOLEKTIVNE SIGURNOSTI PREMA PRIVATNOJ

Odgovornost je jedan od središnjih označitelja neoliberalnoga diskursa; ako bi nešto poput neoliberalne deklaracije uopće bilo i zamislivo, prvi članak zasigurno bi glasio: "Svi se ljudi rađaju slobodni i odgovorni". Dok se pojam prava u tekstu NKMT-a javlja sporadično, i to u nejasnim oblicima poput "prava drugih" i "prava svih članova društva", kao i jasnije definiranih "prava potrošača i proizvođača", "prava i obveza iz zdravstvene zaštite" i "ljudskih prava" (koja se u tekstu prijedloga javljaju na jednom mjestu), koncept odgovornosti pojedinca u raznim se oblicima javlja 137 puta. Iz ove brojke isključena je domena "Građanski odgoj" (GO), koja ljudskim pravima posvećuje trećinu svojega ukupnog sadržaja. Sadržaj GO-a upozorava i na donekle "heterodoksnu" prirodu same reforme; utoliko bi nam se mogla uputiti kritika kako zanemarujemo ili čak skrivamo pojave koncepta ili čak cijelih diskursa, što ne ide u korist našoj argumentaciji. Potpuno prihvaćamo kako

postoje otkloni i razlike među konceptima i diskursima koji tvore tekst reforme, istodobno držeći kako oni nisu rezultat disperzije u pravilnosti nego pravilnosti u disperziji. Naime, iako prihvaćamo da je tekst NKMT-a "heterodoksan", u isti mah pokušat ćemo obraniti tezu kako organizirajući princip samoga teksta ima duboke korijene u specifično neoliberalnom pogledu na etiku, odgovornost i samoaktualizaciju. Tako npr. modul GO-a kao odgojno-obrazovna očekivanja ističe da su "promicanje i zaštita ljudskih prava preduvjeti (...) punog razvoja svake osobe" te kako je važno da učenici shvate "(...) da nije dovoljno samo poznavati ljudska prava nego ih trebati biti sposoban i zaštititi" (Mesar, Bender-Masle, Diković, Grbec i Jelenčić, 2016, str. 7). No dok se nastavak teksta referira na "sustav učinkovite zaštite" (Mesar i sur., 2016, str. 7), zaštita ljudskih prava formulirana je prije svega u obliku kompetencije "aktivnoga građanina" koja "(...) razvija odgovornost, uvažavanje različitosti i solidarnosti kao temeljne vrijednosti šire demokratske zajednice" (Mesar i sur., 2016, str. 4). Ove temeljne demokratske vrijednosti uče se unutar škole i društvene zajednice, gdje "(...) uspjeh poučavanja Građanskoga odgoja i obrazovanja ovisi o tome hoće li i u kojoj mjeri učenici u tome poučavanju pronaći *svoj vlastiti interes i mogućnost samoostvarenja*" (Mesar i sur., 2016, str. 4, kurziv dodan). Modul GO ne odudara od ostataka teksta NKMT-a koji prava artikulira isključivo zajedno s "dužnostima i odgovornostima građanina" (Mesar i sur., 2016, str. 4). Kako ističu Dardot i Laval, povezivanje odgovornosti s pravima bitan je element neoliberalne racionalnosti, a krajnji ishod zamjena građana kao nositelja statusa koji mu osigurava socijalna prava s građaninom čije pravo na prava postaje rezultat "(...) transakcije između pružanja usluga te očekivanoga ponašanja ili direktnoga troška za korisnika" (Dardot i Laval, 2014, str. 304). NKMT teži kod učenika stvoriti osjećaj odgovornosti za širok spektar osobnih aktivnosti i stavova, pa sve do društvenih pojava; od "kvalitete bliskih odnosa", "roditeljstva", "spolnoga ponašanja", "resursa kojima raspolaže", "mentalnoga i socijalnoga zdravlja", "osobnoga zdravlja", "rada i novca", "ispunjavanja obveza i poštivanje pravila", "korištenja financijskih usluga" te općenito "za svoje postupke i izbore" (Atlaga i sur., 2016, str. 22) pa do "preuzimanja odgovornosti" za "očuvanje društvenih vrijednosti" te "stvaranje i mijenjanje kvalitete života" (Atlaga i sur., 2016, str. 35). Više od pukoga numeričkog nerazmjera između odgovornosti pojedinca/ke i njegovih/njezinih prava, tekst prijedloga prati globalni zaokret u redefiniciji i shvaćanju mehanizama društvene sigurnosti, koji proces rastvaranja države blagostanja te prenošenje rizika s javnih institucija na privatne osobe formulira kroz diskurs o "odgovornom čovjeku" (Dar-

dot i Laval, 2014) ili "aktivno odgovornom sebstvu" (Rose i Miller, 2008). Iako tekst izbjegava eksplicitno definirati odgovornost (prepuštajući taj zadatak učenicima), vještine koje veže uz odgovornost jesu samostalno "biranje" i "upravljanje" svojim ponašanjem te snošenje "odgovornosti za svoje izbore" (Atlaga i sur., 2016, str. 25). Prema Wendy Brown, ovo "(...) pojedince pretvara u jedine relevantne i potpuno odgovorne aktere, dok istodobno diskurzivno umanjuje važnost kolektivnog osiguravanja egzistencije" (Brown, 2015, str. 133, kurziv dodan); odgovorni pojedinci akteri su na koje je odgovornost prenesena te koji nemaju mogućnost prenijeti je dalje. Oslanjajući se na diskurs osobne odgovornosti, NKMT želi potaknuti "(...) razvoj odgovornoga ponašanja te brige za osobno zdravlje, dostignuća, kvalitetu života i odnose koje pojedinac razvija" (Atlaga i sur., 2016, str. 4). Rastvaranje sustava kolektivne sigurnosti povijesno formuliranog u obliku sustava prava (radnih, zdravstvenih, socijalnih i dr.), poštivanje kojih su osiguravale države i javne institucije, prati razvijanje etičkog diskursa o "(...) razvoju cjelovite osobe koja će se moći brinuti o sebi, drugima i društvu u cjelini" (Atlaga i sur., 2016, str. 5). "Cjelovitost" i "zrelost" karakteristike su odgovornoga pojedinca/ke koji *privatizira* ne samo osobni već i sistemski rizik; odgovornost se tako pretvara u temeljni oblik društvenog odnosa, dok je samo društvo redefinirano kao agregatni rezultat odgovornoga i aktivnoga djelovanja pojedinaca u zadanom okolišu. Privatizaciju rizika prati razvijanje svijesti o potrebi "prepoznavanja izvora i znakova stresa" (Musić Milanović i sur., 2016, str. 20), potreba za razvijanjem osobnih metoda za "uspješno suočavanje sa stresom" (Atlaga i sur., 2016, str. 5) kao i "tehnika prevladavanja" (Musić Milanović i sur., 2016, str. 24) ili "otpuštanja stresa" (Musić Milanović i sur., 2016, str. 29). "Zaštitno ponašanje", "osobna odgovornost", "odgovorno ponašanje" ili "preuzimanje odgovornosti" (Musić Milanović i sur., 2016, str. 4) samo su neke od formulacija kojima tekst prijedloga zahvaća odnos odgovornosti pojedinca u odnosu na samoga sebe, među ostalim koristeći se i Foucaultovim konceptom "brige za sebe".⁶ Na razini pojedinca, neoliberalni model vladanja poprima formu vladalaštva preko odgovornosti koju čine razni oblici aktivnosti usmjerenih prema sebi, a koje nalazimo u NKMT-u. Ove aktivnosti možemo podijeliti na: *samodisciplinu* (sve od održavanja zdravih navika do "življenja u okviru svojih mogućnosti", model koji se proteže od fiskalne politike do financijske discipline građana) i *samoupravljanje* (tj. kalkulirano i planirano djelovanje na sebe s ciljem smanjenja rizika i aktivacije osobnih potencijala), koje, među ostalim, uključuje i dugoročno "(...) planiranje obrazovanja, cjeloživotnog učenja i profesionalnog razvoja" (Atla-

ga i sur., 2016, str. 4). Život se svodi na niz investicijskih odluka te postaje projekt za koji akter, "odabirući" stil života, "biraajući" i "razvijajući svoje odnose", "upravljaajući svojim emocijama" i "životnim potrebama" (Atlaga i sur., 2016, str. 4), preuzima potpunu odgovornost. No kako povezati pojedinca osuđenog na život u riziku s odgovornim ponašanjem koje, po definiciji, aktivno izbjegava spekulativno djelovanje? Odgovor koji nudi kurikulum bio bi odgovornost u riziku, tj. u razvijanju i poticanju racionalnoga ponašanja pojedinca koji na sebe preuzima posljedice svojih odabira. Cilj "holističkoga" pristupa kurikularne reforme jest da "(...) pomaže učenicima graditi osobni integritet, prepoznati vlastite interese i životni poziv, razviti kreativne potencijale te preuzeti *odgovornost za svoj život*" (Atlaga i sur., 2016, str. 5, kurziv dodan). S jedne strane odgovornost je neprestano prakticiranje "brige za sebe", kojom, iako ne može smanjiti, subjekt pokušava ograničiti širenje potencijalno rizičnih učinaka svojih odluka na neposrednu okolinu *potpunom* aproprijacijom posljedica svojih životnih "odabira". "Preuzimanje odgovornosti za svoj život", fraza koja se u NKMT-u pojavljuje više puta, predstavlja aktivan, subjektivan, element autopoetičke proizvodnje "(...) zdrave, samopouzdanе, kreativne, produktivne, zadovoljne i odgovorne osobe", koja je "(...) *jedina* sposobna za suradnju i doprinos zajednici" (Atlaga i sur., 2016, str. 4, kurziv dodan). Ili, kako stoji u modulu *Zdraolje*, "vodeći *brigu o sebi*, [odgovorni pojedinci] pomažu u razvoju zdravijega i sigurnijega društva" (Musić Milanović i sur., 2016, str. 5, kurziv dodan). Mogli bismo ustvrditi kako etika odgovornosti koju nalazimo u tekstu predstavlja svojevrsnu inverziju Levinasove etike "beskonačne odgovornosti" prema Drugom (Levinas, 1983). Ne samo da odgovornost prema sebi logički prethodi odgovornosti prema drugima nego je odgovornost prema Drugom vrsta kolateralne samoodgovornosti; odgovornost prema Drugom predstavlja prije svega izraz odgovornosti pojedinca prema sebi, koja se izražava tako da pojedinac "(...) maksimalno razvija i iskorištava svoje potencijale" (Atlaga i sur., 2016, str. 4). Ovaj imperativ samoostvarenja zahtijeva određeni stav pojedinca prema svojoj samoaktualizaciji; pozitivan samorefleksivni stav (izražen frazama poput "samopoštovanja", "samopouzdanja", zadovoljne, aktivne i socijalno-kompetentne osobe sigurne u "svoje sposobnosti i identitet", s razvijenom inicijativom, ustrajnošću i samokontrolom) ne postaje samo bitna odrednica budućnosti toga pojedinca nego, štoviše, poprima karakter društvene odgovornosti: "(...) pozitivna slika o sebi je *preduvjet* za razvoj kvalitetnih odnosa te doprinos društvu" (Atlaga i sur., 2016, str. 4, kurziv dodan).

PODUZETNIŠTVO, SAMOAKTUALIZACIJA I LJUDSKI KAPITAL

Jedna od okosnica sadržaja NKMT-a jest *poduzetništvo*.⁷ Ne samo zato što u tekstu nalazimo eksplicitno izraženu namjeru da se "(...) osjećaj za poduzetništvo i inicijativu (...) razvija u ranim fazama socijalizacije" te da "(...) odgojno-obrazovni sustav stoga od najranije dobi osnažuje i potiče proces usvajanja poduzetničkoga mišljenja i djelovanja" (Vrančić i sur., 2016, str. 4). Drugi, podjednako važan razlog jest taj da poduzetništvo kao označitelj "prošiva" tekst prijedloga, retrospektivno ispunjavajući značenjem naizgled politički neutralne pojmove poput osobnog razvoja, odgovornosti, samoaktualizacije i razvoja potencijala.⁸ Iako se u ciljevima modula *Poduzetništvo* navodi i potreba "(...) razvijanja upornosti, pozitivnog odnosa prema radu i radnih navika" (Vrančić i sur., 2016, str. 5) kao i promoviranje "(...) svijesti o važnosti etičnog ponašanja i etičnih vrijednosti te promiče dobro upravljanje (odgovorno, transparentno, u skladu sa zakonom, participativno, efektivno, efikasno)" (Vrančić i sur., 2016, str. 4), pozivajući se na *Europski referentni okvir za cjeloživotno učenje*, prijedlog NKMT-a utvrđuje kako poduzetništvo i osjećaj za inicijativu predstavljaju ne samo način "samozaposlenja" u modernoj ekonomiji nego i "(...) temelj osobnog razvoja u društvu znanja" (Vrančić i sur., 2016, str. 4, kurziv dodan). Utvrđujući središnju ulogu poduzetništva, prijedlog kurikuluma potpuno briše granicu između poduzetnosti kao osobne karakteristike te poduzetništva kao oblika ekonomskoga djelovanja, tako da se značenje riječi poduzetništvo semantički zamagljuje te se ono počinje referirati na širok aspekt osobnih aktivnosti, stanja i karakteristika: "(...) kreativnost, inovativnost, preuzimanje rizika, organizacija i vođenje projekata" (Vrančić i sur., 2016, str. 4). Budući da poduzetništvo kao temeljna forma osobnog razvoja pojedinca "(...) otvara vrata raznim životnim mogućnostima i perspektivama" (Vrančić i sur., 2016, str. 5), ono čini ključni dio kurikularne reforme "(...) neovisno o odabiru karijere; bez isključive usmjerenosti na pokretanje osobne proizvodnje" (Vrančić i sur., 2016, str. 4, kurziv dodan). Pretvarajući poduzetničku etiku u formu osobnog razvoja, tekst proglašava da su za razvoj poduzetničkoga mišljenja i djelovanja odgovorni "(...) odgajatelji, učitelji, nastavnici, stručni suradnici i ravnatelji svih odgojno-obrazovnih institucija" (Vrančić i sur., 2016, str. 4). No od čega bi se pak sastojala ova paradoksalna forma ekonomske aktivnosti lišena ekonomskoga sadržaja, ekonomski model koji se generalizira u oblik života i etiku življenja?

Odgovor na ovo pitanje bio bi *ljudski kapital*, specifična neoliberalna varijanta *homo economicusa*, čija invencija – smatra Foucault – predstavlja "ključnu epistemološku transformaciju" u povijesti ekonomske znanosti (Foucault, 2008). Kao što smo već napomenuli, uvođenje koncepta ljudskoga kapitala

pomaknulo je objekt ekonomije od analize proizvodnje i razmjene, prema riječima Lionella Robbinsa, analizi "(...) ljudsoga ponašanja kao odnosa između ciljeva i nedostatnih sredstava koji imaju međusobno isključiv način uporabe" (Foucault, 2008, str. 222). Iako neoliberalizam drži da je prva ekonomska teorija koja ekonomskoj analizi pristupa imajući na umu aktivnu prirodu rada i racionalnost samih radnika, Foucault smatra da krajnji rezultat ovog epistemološkog pomaka nije konceptualizacija aktivnosti radne snage nego nastanak "(...) koncepta sposobnosti kapitala koji, prema raznim varijablama, dobiva određen prihod u vidu plaće, tj. prihoda – plaće, pretvarajući radnika u neku vrstu poduzeća za samoga sebe" (Foucault, 2008, str. 225).⁹ U pitanju tako više nije "(...) čovjek razmjene koji računa na osnovi već postojećih podataka, nego poduzetan čovjek koji odabire cilj s namjerom da ga dostigne" (Dardot i Laval, 2014, str. 107). Neoliberalnoga subjekta ne određuju toliko aktivnosti rada i razmjene u kojima se vodi utilitarističkim načelom nego je zaokupljen istodobno ekonomskom i psihološkom potrebom neprestanog razvoja i samoostvarenja te "(...) utjecajem svojega ponašanja (...) na razinu samoprocjene vrijednosti i samopoštovanja" (Feher, 2009, str. 27). U skladu s navedenim, tekst prijedloga NKMT-a poduzetnost definira kao "(...) vrijednost aktiviranja osobnih potencijala" (Vrančić i sur., 2016, str. 4) što, među ostalim, uključuje i potrebu da subjekt treba "(...) biti otvoren za nove ideje i mogućnosti, stvarati konkurentna i kreativna rješenja, stvarati prilike, a ne ih čekati" (Vrančić i sur., 2016, str. 5). Brišući razliku između osobnog razvoja i ekonomske aktivnosti, prijedlog stavlja naglasak na nužnost "(...) razvijanja poduzetničkoga načina promišljanja i djelovanja u svakodnevnom životu i radu (...) i razvoj osobina poduzetne osobe (...) koja je osposobljena za prepoznavanje prilika i mogućnosti za samoaktualizaciju" (Vrančić i sur., 2016, str. 4). Ovo reflektira moralni imperativ neoliberalizma, koji nije oplodivanje kapitala što ga pojedinac posjeduje nego *kapitala koji on jest*; neprestana samoaktualizacija i "osobni rast" pojedinca, čije osobine i karakteristike (poput obrazovanja, zdravlja te raznih vještina, kapaciteta, navika i sklonosti) postaju resursi koji se moraju racionalno, ali prije svega spekulativno, investirati.¹⁰ Kao što je istaknuo Michel Feher, živeći u okolišu u kojem svako ponašanje rezultira uvećavanjem ili umanjivanjem vrijednosti pojedinca, subjekt formiran kao ljudski kapital prisiljen je upravljati posljedicama svih svojih životnih odluka, razvijajući "zaštitno ponašanje" kako bi uvećao vlastite vrijednosti.¹¹ Ovo je očigledno npr. u modulu *Zdravlje*, koji novi model privatizirane sigurnosti temelji na "investicijskoj" logici pojedinca. Jedan od glavnih ciljeva modula jest "(...) stjecanje znanja i vještina te osposobljavanje učenika da sami preuzmu brigu o svojem

zdravlju." (Musić Milanović i sur., 2016, str. 4). Dok uključuje i potrebu "razumijevanja uloge okolišnih čimbenika", tekst nas podsjeća na to kako većina izazova "povezanih sa zdravljem učenika ne proizlazi uvijek iz samih bolesti, već su često posljedica *neadekvatnih zdravstvenih ponašanja*" (Musić Milanović i sur., 2016, str. 4, kurziv dodan). Modul učeniku pristupa kao racionalnom i autonomnom akteru koji ima slobodu odabira, a zdravlju kao "preduvjetu održivog razvoja društva u cjelini": Razvijanjem "zdravstvene pismenosti" učenik je osposobljen "(...) *prepoznati, razumjeti i izabrati* zdrave životne navike i ponašanja, *izbjegavati* navike i ponašanja štetna za zdravlje i sigurnost te *sprječavati i ublažavati* posljedice narušenoga zdravlja" (Musić Milanović i sur., 2016, str. 5, kurziv dodan) te samostalno oblikovati svoje zdravstvene ishode.¹² Cilj je modula razvijanje stava po kojem učenici zdravlju trebaju pristupati kao "(...) vodećem resursu i ulaganju u budućnost" (Musić Milanović i sur., 2016, str. 5), usvojiti "cost-benefit" model ponašanja te izabrati "(...) zdrave stilove života i odgovorno ponašanje" (Musić Milanović i sur., 2016, str. 4), sve kako bi smanjili zdravstvene rizike. Ekonomizirajući ponašanje pojedinaca, tekst NKMT-a reflektira tvrdnju Dardota i Lavala, prema kojoj s neoliberalnim zaokretom "(...) ekonomija postaje *osobna disciplina*" (Dardot i Laval, 2014, str. 263), orijentirana prije svega na problematiku *izbora* što ga pojedinac provodi u svakodnevnom životu, bilo u zdravstvenoj, socijalnoj ili obrazovnoj sferi, te načinom na koji upravlja resursima koje posjeduje. Ovaj diskurs pojedincu pristupa kao menadžeru koji je sposoban "(...) *upravljati* svojim emocionalnim, mentalnim, duhovnim i tjelesnim potencijalima s osjećajem nade i optimizmom" (Atlaga i sur., 2016, str. 5, kurziv dodan). Prema navodima britanskoga sociologa Nikolasa Rosea, sveprisutni normativ samopouzdanja proizlazi iz menadžerskih tehnologija subjektivnosti i spaja se s Foucaultovim konceptom vladalaštva tako da "(...) potpuno veže subjekt uz subjekciju, jer čini se da proizlazi iz naše vlastite autonomne potrage za samim sobom kao pitanja naše osobne slobode" (Rose, 1999, str. 213). Uz koncept odgovornosti, samopouzdanje i optimizam čine ključne karakteristike neoliberalne subjektivnosti; gonjen imperativom samoaktualizacije (koji poprima oblike samoeksploatacije), pojedinac je usmjeren na to da "(...) maksimalno razvija i iskorištava svoje potencijale" (Atlaga i sur., 2016, str. 4). U nečemu što bismo mogli nazvati *paradigmom neodrživog osobnog rasta* nestaju granice između privatnog i javnog, osobnog i društvenog. Ekonomska obveza svakoga građanina postaje osobna reinvenција bez jasnoga cilja i kraja; stagnacija ili prestanak toga cjeloživotnog procesa (koje, među ostalim, poprima formalizirani oblik u tzv. cjeloživotnom školovanju) nije samo znak neizbježne ekonomske "smrti" nego i osobnoga neuspjeha. U kontekstu diskursa o ljudskom kapitalu inzi-

stiranje na obrazovanju osoba koje na budućnost gledaju s "optimizmom i nadom" (Atlaga i sur., 2016, str. 15) te koje "grade sustav vrijednosti izgrađujući pozitivne stavove prema zdravlju te odabiru zdrave stilove života" (Musić Milanović i sur., 2016, str. 5) poprira potpuno drukčije značenje. Utoliko što je "(...) pozitivna slika o sebi (...) preduvjet za razvoj kvalitetnih odnosa te doprinos zajednici" (Atlaga i sur., 2016, str. 6), optimizam se od psihološkoga stava pretvara u moralnu i ekonomsku *obvezu* pojedinca prema povećanju vlastite vrijednosti afirmacijom svih svojih potencijala i resursa. Kako je ustvrdila Brown, "spajanjem agencije i krivnje, pojedinac postaje dvostruko odgovoran: od njega se u isti mah očekuje da se brine za sebe (te ga se krivi ako ne uspije napredovati) i da djeluje za dobrobit ekonomije (te ga se krivi ako ona ne napreduje)" (Brown, 2015, str. 134). Ova dispozicija poduzetništva kao osobnoga projekta prema neprestanoj aktivnosti "samoostvarenja" koju prate samoupravljanje (emocijama, ponašanjem, vještinama, "životnim potrebama" [Atlaga i sur., 2016, str. 5] itd.) i samoaproprijacija (neprestana objektivizacija vlastite ličnosti i tijela te instrumentalizacija vještina, znanja, navika i karakteristika), provlači se i kroz druge module, utvrđujući ne samo leksičku nego i *ontološku* prvotnost menadžerskoga diskursa.

ZAKLJUČAK: PREMA NEOLIBERALNOM SAMOUPRAVLJANJU?

Pristupajući tekstu reforme iz fukoovske perspektive kao "diskurzivnoj formaciji", tj. kao nizu izjava koje međusobno povezuju određena pitanja, teme, perspektive i jezične formacije, zanimao nas je način na koji tekst konceptualizira pojedinca, njegovu motivaciju i djelovanje (usmjereno prema sebi ili drugima), njegov neposredni okoliš te, u krajnjoj liniji, samo društvo na koje bi ova reforma, po mišljenju mnogih, trebala zamjetno utjecati. Po uzoru na ideje utilitarističke etike kao promicanja maksimalne dobrobiti ili koncepta "najboljih praksi" kao "(...) vrijednosno neutralnoga tehničkog znanja koje potvrđuju iskustvo i konsenzus" (Brown, 2015, str. 139), kurikulum NKMT-a pokušava zaobići normativno-vrijednosni okvir te osigurati obrazovno-pedagoški prostor koji karakterizira visok stupanj "slobode" pojedinaca uključenih u obrazovni proces. No je li osiguravanje prostora autonomije za nastavnike i učenike u kojoj bi slobodno birali nastavni sadržaj dovoljan da ovaj kurikulum proglasimo nenormativnim i apolitičkim? U kojoj mjeri kurikulum, koji je prema riječima voditelja stručne radne skupine dobio potporu "(...) ljudi s desne i lijeve strane te centra" ("Jokić: Uvjeren sam u nastavak ...", 2016), *negira* ne samo socijalne i epistemološke odnose moći nego i samu političku prirodu društva?

Pokušali smo pokazati kako pojmovi i aktivnosti poput preuzimanja odgovornosti, samopouzdanja, optimizma, uprav-

ljanja potrebama, proaktivnoga stava, zdravih životnih stilova i dr. formiraju specifičnu antropološku sliku koja je *politička*, i to u smislu da "ljudsko stanje" definira na određen način, dok istodobno taj prikaz predstavlja kao nepartikularan i antiideološki, tj. kao skup stavova i praksi koji se referiraju neposredno na društvenu stvarnost zaobilazeći pri tome bilo kakvu diskurzivnu konstrukciju. U samoj se pozadini reforme nalazi specifična ideja koju ne dijele samo autori kurikula nego je prisutna preko spektra političkih orijentacija (kao i u modelima same reforme), o ekonomiji kao *kumulativnom* efektu aktivnosti, navika i ponašanja *pojedinaca*; pojedinci svojim primjerenim ponašanjem "proizvode" željene ekonomske učinke. Tekst NKMT-a ne pristupa poduzetništvu "isključivo" kao "obliku karijere" ili "samozaposlenju" nego i kao "temelju osobnog razvoja [pojedinaca]" (Vrančić i sur., 2016, str. 4), definirajući ga tako kao *jedini* oblik osobnoga i društveno odgovornoga ponašanja. Pretvarajući ekonomiju u *osobnu* disciplinu, tekst NKMT-a *ekonomizira* odnos pojedinca prema samom sebi i društvu. Društvena i moralna obveza postaje razvijanje instrumentalno-racionalnog odnosa prema sebi te redefinicija elemenata ličnosti u potencijale i resurse. Neovisno o svojim ekonomskim, socijalnim, financijskim i drugim okolnostima, učenik treba autonomno i samostalno upravljati "(...) svojim emocionalnim, mentalnim, duhovnim i tjelesnim potencijalima" (Atlaga i sur., 2016, str. 4), "(...) svojim životnim potrebama" (Atlaga i sur., 2016, str. 4), "(...) materijalnim i nematerijalnim resursima" (Atlaga i sur., 2016, str. 25), "rizikom" (Musić Milanović i sur., 2016, str. 4), "vremenom" (Atlaga i sur., 2016, str. 4) i "karijerom" (Atlaga i sur., 2016, str. 6). Kao što se poslovni i potrošački optimizam u ekonomiji smatra preduvjetom gospodarskog rasta, tako se i učenike u cilju postizanja optimalnih rezultata u maksimiziranju njihovih potencijala uči da "(...) svojim emocionalnim, mentalnim, duhovnim i tjelesnim potencijalima [upravljaju] osjećajem nade i optimizmom" (Atlaga i sur., 2016, str. 4). Napuštajući javnu politiku kojoj je cilj jednakost u korist onoga što je Foucault nazvao neoliberalnom idejom *jednake nejednakosti*, rizik prestaje biti nešto od čega institucije društva trebaju štiti pojedinca; štoviše, izlaganje "životnim neizvjesnostima" nužno je kako bi se učenicima pružila prilika da se nauče "razumnom preuzimanju rizika" i njegovu "upravljanju" (Vrančić i sur., 2016, str. 6), vještinama koje NKMT drži nezaobilaznim za život građana u modernom, multikulturnom društvu. Promjenom osobnih navika i adaptacijom pojedinca razvijanjem raznih oblika "zaštitnoga ponašanja" oni stječu prednost nad kolektivnom zaštitom građana od posljedica ekonomskih promjena i novonastalih oblika (radne, socijalne, zdravstvene i dr.) nesigurnosti.

U okvirima ovog rada nismo se mogli referirati na sve "pravilnosti u disperziji" koje predstavljaju elemente neoliberalnoga diskursa vladalaštva; ovaj doprinos trebao bi biti tek početak daljnjih istraživanja. Naš rad ne sugerira kako sustavna prisutnost i repetitivnost određenih motiva i diskursa nužno predstavljaju i indikator njihove primjene. No pokušali smo argumentirati stajalište prema kojem diskurse koji prožimaju jedan od središnjih tekstova reforme ne možemo prihvatiti kao vrijednosno neutralne iskaze, nego kao elemente specifičnoga viđenja čovjeka i svijeta. Oni tako pružaju antropološku sliku subjekta koji u strukturnoj nezaposlenosti vidi mogućnost za samozaposlenje, a u nesigurnosti posla prigodu za samoaktualizaciju kroz cjeloživotno školovanje ili prekvalifikaciju; koji siromaštvu i oskudici pristupa kao menadžerskom problemu upravljanja resursima; koji neprestano, bez obzira na prethodna iskustva, s optimizmom i nadom gleda u budućnost; koji racionalno i samostalno "bira" životni stil te na sebe potpuno preuzima odgovornost za posljedice toga odabira. Cilj nam nije bio pružiti viziju distopijskoga subjekta orijentiranog isključivo na sebe, potpuno otuđenoga od svoje okoline, koji sve aspekte svojega života procjenjuje kroz računicu dobiti i troška; svaka strategija moći izaziva i razvoj protustrategija, koje krajnji ishod čine nepredvidljivim. Ovom intervencijom želimo potaknuti raspravu koja bi nas odvela dalje od promišljanja isključivo u binarnim terminima konzervativnoga ili liberalnoga, naprednoga ili nazadnoga, lošega ili dobrog. Još ćemo se jednom osloniti na Foucaulta:

Ne želim upozoriti na to da je sve loše, nego da je sve opasno, što nije isto. Ako je sve opasno, uvijek možemo nešto poduzeti. Moja pozicija stoga ne vodi u apatiju nego u pesimistički hiperaktivizam. (Foucault, 1983b, str. 231–232)

BILJEŠKE

¹ Nedugo nakon što je dobila mandat za predsjedavanje Povjerenstvom za unapređenje reforme obrazovanja, prof. dr. sc. Dijana Vican je izjavila: "Nemam nikakve dvojbe da je obrazovanje društveni pogon razvoja zemlje. Ne napušta me vizija hrvatske škole kojoj su znanje, identitet, solidarnost, odgovornost i poduzetništvo temeljne vrednote." Vidi: "Vican i Glunčić ...", 2016.

² U izlaganju održanom 2012., nakon što je ahistorizirala i generalizirala pojam poduzetništva, koje tako znači "(...) biti inicijativan, inovativan, konkurentan i uvažavati najveće zahtjeve, kao zdravlje", dr. Vican je spojila poduzetništvo s još jednom javno prisutnom temom o kurikulumu, domoljubljem, tako što je ustvrdila da smo "(...) oduvijek bili poduzetnička nacija". Vidi: Grbić, 2012.

³ Vidi: Foucault, 2003, str. 13–15.

⁴ Za jedan od najnovijih pregleda neoliberalizma kao političkoga porotka koji aktivno proizvodi socijalnu nesigurnost vidi: Lorey, 2015.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 27 (2018), BR. 2,
STR. 305-326

LUKIĆ, A., MASLOV, G.:
SUBJEKT...

⁵ Engleski neoklasični ekonomist, koji na čelo *London School of Economics* dolazi 1928. U konstantnom sukobu s ekonomistima do tada dominantnog Cambridgea i drugim kejezijancima, njegov prvi čin kao dekana jest zapošljavanje Friedricha von Hayeka. Vidi: <http://www.econlib.org/library/Enc/bios/Robbins.html> (16. ožujka 2017.).

⁶ Pod "brigom za sebe" Foucault razumijeva jednu u nizu "političkih tehnologija" koje su se povijesno rabile kako bi pojedinci razumjeli i djelovali na svoja tijela, duše ili ponašanje. Prema mišljenju Stuarta Eldena značenje ovoga koncepta je dvostruko: kao prvo, omogućuje Foucaultu da analizi subjekta pristupi kao problematici različitih povijesnih oblika subjektivizacije; kao drugo, izbjegavajući proglašiti subjekta "suverenim" u procesu "stvaranja" samoga sebe, "briga za sebe" ističe političku poveznicu između koncepta subjektivnosti i vladanja (Elden, 2016). "Briga za sebe" stoga nije ispražnjena od odnosa moći; naprotiv, sam Foucaultov koncept vladalaštva predstavlja "(...) susret između tehnologija dominacije nad drugima i [tehnologije] sebstva" (Foucault, 1994, str. 225). Ili, kako je istaknuo u uvodu *Hermeneutike subjekta*: "'Upravljanje', 'biti upravljani' te 'upravljati sobom' čine seriju, niz, čija duga i kompleksna povijest seže do pastoralne moći (...)" (Foucault u: Elden, 2016, str. 156).

⁷ U ovom naglasku na kompetenciji poduzetništva prijedlog kurikuluma prati preporuku Europskoga parlamenta i Europskoga vijeća iz 2005. Vidi: Jokić i suradnici, 2007.

⁸ O operaciji "prošivanja" u diskurzivnoj analizi te njezinoj ulozi u stvaranju značenja vidi: Laclau i Mouffe, 2001.

⁹ Uz već očekivana imena poput G. Beckera i T. W. Shultza, u Foucaultovoj analizi neoliberalizma nailazimo i na Irvinga Fishera, za kojeg drži da je na ključan način pridonio konceptualizaciji ljudskoga kapitala. Fisher je zaslužan za definiciju prihoda kao povrata na kapital, što je dovelo do rekonceptualizacije kapitala kao bilo kojeg resursa (imovine, znanja, ponašanja itd.) koji može biti izvor prihoda. Vidi: Foucault, 2008.

¹⁰ Nedavno se i sam predsjednik Hrvatske narodne banke osvrnuo na reformu obrazovnoga sustava kao načina za jačanje "(...) konvergencije i srednjoročnoga potencijalnog [ekonomskog] rasta zemlje". Vidi: Boris Vujčić, *Ljudski kapital i ekonomski rast u Hrvatskoj: Kako brže naprijed?*, izlaganja sa skupa *An Enterprise Odyssey: Saving the Sinking Ship Through Human Capital*. Dostupno na <https://www.hnb.hr/-/ljudski-kapital-i-ekonomski-rast-u-hrvatskoj-kako-brze-naprijed-> (28. prosinca 2017.).

¹¹ Vidi: Feher, 2009.

¹² Za kritiku "stilova života" kao oblika upravljanja javnim zdravstvom iz fukoovske perspektive, vidi: Mayes, 2016.

LITERATURA

Atlaga, Z., Smojver-Ažić, S., Lončarević, I., Kozjak-Mikić, Z., Gotlin, B. i suradnici (2016). *Prijedlog kurikuluma međupredmetne teme Osobni i socijalni razvoj*. Dostupno na <http://www.kurikulum.hr/wp-content/uploads/2016/03/Osobni-i-socijalni-razvoj.pdf> (16. ožujka 2017.).

Bolšec, M. (2016, 25. svibnja). "U ovoj zemlji, ako je nešto agresivno, onda je dobro. Sve što se gradi, stvara, nailazi na otpor". *Dnevnik.hr*.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 27 (2018), BR. 2,
STR. 305-326

LUKIĆ, A., MASLOV, G.:
SUBJEKT...

Dostupno na <http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/boris-jokic-nije-ovo-trznica-radi-se-o-prevaznim-stvarima-za-ovu-zemlju---438379.html> (28. prosinca 2017.)

Boris Jokić: "Bitna promjena načina ocjenjivanja i vrjednovanja." (2016, 29. veljače). *Nacional*. Dostupno na <http://www.nacional.hr/kurikularna-reforma-boris-jokic-bitna-promjena-nacina-ocjenjivanja-i-vrjednovanja/> (28. prosinca 2017.)

Brakus, A. (2017, 21. veljače). Boris Jokić: Ljudima je dosta nazadnjaštva. *Civilnodruštvo.hr*. Dostupno na <http://www.civilnodrustvo.hr/boris-jokic-ljudima-je-dosta-nazadnjastva/> (28. prosinca 2017.)

Brown, W. (2015). *Undoing the demos: Neoliberalism's stealth revolution*. Cambridge MA: MIT Press.

Dardot, P. i Laval, C. (2014). *The new way of the world: On neoliberal society*. London: Verso.

Dean, M. (2010). *Governmentality: Power and rule in modern society*. London: SAGE Publications.

Dreyfus, H. L. i Rabinow, P. (1983). *Michel Foucault: Beyond structuralism and hermeneutics*. Chicago: The University of Chicago Press.

Elden, S. (2016). *Foucault's last decade*. Cambridge: Polity Press.

Ewald, F. (1991). Insurance and risk. U G. Burchell, C. Gordon i P. Miller (Ur.), *The Foucault effect: Studies in governmentality* (str. 197–210). Chicago: The University of Chicago Press.

Feher, M. (2009). Self-appreciation; or, the aspirations of human capital. *Public Culture*, 21(1), 21–41. <https://doi.org/10.1215/08992363-2008-019>

Foucault, M. (1977). *Language, counter-memory, practice: Selected essays and interviews*. Oxford: Blackwell.

Foucault, M. (1981). The order of discourse. U R. Young (Ur.), *Untying the text: The poststructuralist reader* (str. 52–64). London: RKP.

Foucault, M. (1983a). The subject and the power. U H. L. Dreyfus i P. Rabinow (Ur.), *Michel Foucault: Beyond structuralism and hermeneutics* (str. 208–226). Chicago: The University of Chicago Press.

Foucault, M. (1983b). On the genealogy of ethics: An overview of work in progress. U H. L. Dreyfus i P. Rabinow (Ur.), *Michel Foucault: Beyond structuralism and hermeneutics* (str. 229–252). Chicago: The University of Chicago Press.

Foucault, M. (1994). Technologies of the self. U P. Rabinow (Ur.), *Ethics. Subjectivity and truth* (str. 223–251). New York: The New Press.

Foucault, M. (2003). "Society must be defended". *Lectures at the Collège de France, 1975–1976*. New York: Picador.

Foucault, M. (2007). *Security, territory, population. Lectures at the Collège de France, 1977–1978*. New York: Palgrave Macmillan.

Foucault, M. (2008). *The birth of biopolitics. Lectures at the Collège de France, 1978–1979*. New York: Palgrave Macmillan.

Grbić, I. (2012, 7. ožujka). *Večer u knjižari: dr. Dijana Vican*. Zadarska nadbiskupija. Dostupno na <http://www.zadarskanadbiskupija.hr/?p=7189> (28. prosinca 2017.)

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 27 (2018), BR. 2,
STR. 305-326

LUKIĆ, A., MASLOV, G.:
SUBJEKT...

Izaberi pa uči – nova formula za obrazovanje srednjoškolaca (2015, 5. listopada). *HRT*. Dostupno na <http://www.hrt.hr/307067/vijesti/izaberi-pa-uci-nova-formula-za-obrazovanje-srednjoskolaca> (28. prosinca 2017.)

Jokić, B., Baranović, B., Bezinović, P., Dolenc, D., Domović, V. i suradnici (2007). *Ključne kompetencije "učiti kako učiti" i "poduzetništvo" u osnovnom školstvu Republike Hrvatske (Istraživački izvještaj)*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja i Centar za istraživanje i razvoj obrazovanja. Dostupno na [http://www.etf.europa.eu/pubmgmt.nsf/\(getAttachment\)/2815170B680F82FEC125741A004F96F0/\\$File/NOTE7D6JZ6.pdf](http://www.etf.europa.eu/pubmgmt.nsf/(getAttachment)/2815170B680F82FEC125741A004F96F0/$File/NOTE7D6JZ6.pdf) (30. travnja 2017.)

Jokić: Uvjeren sam u nastavak kurikularne reforme te očekujem operativnu podršku. (2016, 20. ožujka). *Večernji list*. Dostupno na <http://www.vecernji.hr/hrvatska/jokic-uvjeren-sam-u-nastavak-kurikularne-reforme-te-ocekujem-operativnu-podrsku-1069882> (28. prosinca 2017.)

Jokić: "Očekujem potporu kurikularnoj reformi u idućih tjedan dana." (2016, 20. ožujka). *HRT*. Dostupno na <http://vijesti.hrt.hr/327318/jeftinisu-napadi-preko-domoljublja-rad-je-domoljublje> (28. prosinca 2017.)

Jokić o kurikularnoj reformi: "Činjenica da je krenula i došla do ove razine je zapravo poduzetnička ideja." (2016, 18. travnja). *Dnevnik.hr*. Dostupno na <http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/jokic-o-kurikularnoj-reformi-cinjenica-da-je-krenula-i-dosla-do-ove-razine-je-zapravo-poduzetnicka-ideja---433945.html> (28. prosinca 2017.)

Jokić zahvalio svima i tražio razrješenje Ekspertne radne skupine: "Struka mora biti ispred politike." (2016, 25. svibnja). *Vijest.hr*. Dostupno na <http://www.vijesti.rtl.hr/novosti/hrvatska/1945315/jokic-zahvalio-svima-i-trazio-razrjesenje-ekspertne-radne-skupine-struka-mora-biti-ispred-politike/> (28. prosinca 2017.)

Kršul, D. (2016, 26. lipnja). Veliki intervju s Borisom Jokićem: "Nikada ne bismo odustali da ne bismo bili primorani". *Global*. Dostupno na <http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/jokic-nikada-ne-bismo-odustali-da-nismo-bili-primorani---441368.html> (28. prosinca 2017.)

Laclau, E. i Mouffe, C. (2001). *Hegemony and socialist strategy*. London: Verso.

Lemke, T. (2002). Foucault, governmentality, and critique. *Rethinking Marxism*, 14(3), 49–64. <https://doi.org/10.1080/089356902101242288>

Lemke, T. (2013). Foucault, politics, and failure: A critical review of studies of governmentality. U J. Nielson i S. Wallenstein (Ur.), *Foucault, biopolitics, and governmentality* (str. 35–52). Stockholm: Södertörn University.

Levinas, E. (1983). Beyond intentionality. U A. Montefiore (Ur.), *Philosophy in France today* (str. 100–115). Cambridge: Cambridge University Press.

Lorey, I. (2015). *States of insecurity*. London: Verso.

Macpherson, C. B. (2011). *The Political theory of possessive individualism: Hobbes to Locke*. Ontario: Oxford University Press.

Mayes, C. (2016). *The biopolitics of lifestyle: Foucault, ethics and healthy choices*. London: Routledge.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 27 (2018), BR. 2,
STR. 305-326

LUKIĆ, A., MASLOV, G.:
SUBJEKT...

Mesar, O., Bender-Masle, Đ., Diković, M., Grbec, M. i Jelenčić, Z. (2016). *Prijedlog kurikuluma međupredmetne teme Građanski odgoj i obrazovanje*. Dostupno na <http://www.kurikulum.hr/wp-content/uploads/2016/03/Gra%C4%91anski-odgoj.pdf> (16. ožujka 2017.)

Musić Milanović, S., Jureša, V., Nemeth Blažić, T., Pavić Šimetin, I., Tomljanović, N. i suradnici (2016). *Prijedlog kurikuluma međupredmetne teme Zdravlje*. Dostupno na <http://www.kurikulum.hr/wp-content/uploads/2016/03/Zdravlje.pdf> (16. ožujka 2017.)

Pavić, M. (2016, 5. ožujka). Što je, zapravo, kurikularna reforma? Naš reporter proveo je par dana s bivšim voditeljima. *Telegram*. Dostupno na <http://www.telegram.hr/price/insajderski-uid-u-nastajanje-nove-hrvatske-skole-prvu-ozbiljnu-promjenu-od-osamostaljenja/> (28. prosinca 2017.)

Rose, N. (1999). *Governing the soul: The shaping of the private self*. London: Free Association Books.

Rose, N. i Miller, P. (2008). *Governing the present: Administering economic, social and personal life*. Cambridge: Polity Press.

Vican i Glunčić: Znanje, poduzetništvo, identitet, solidarnost, temeljne vrednote hrvatske škole (2016, 3. rujna). *Jutarnji list*. Dostupno na <http://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/vican-i-gluncic-znanje-poduzetnistvo-identitet-solidarnost-temeljne-vrednote-hrvatske-skole/4664591/> (28. prosinca 2017.)

Vrančić, M., Goldstein, S., Heder, E., Lukić, I., Manojlović, N. i suradnici (2016). *Prijedlog kurikuluma međupredmetne teme Poduzetništvo*. Dostupno na <http://www.kurikulum.hr/wp-content/uploads/2016/03/Poduzetnis%CC%8Ctvo.pdf> (16. ožujka 2017.)

Subject of Neoliberal Self-Governing: A Contribution to an Anthropology of Curricular Reform

Atila LUKIĆ
Osijek

Gordan MASLOV
Split

Avoiding the conventional and mutually dependent claims on the necessity of education reform and the controversy concerning the political prerequisites of its implementation, our work will focus on analyzing the text of the reform itself. By analyzing parts of the reform with special emphasis on the draft of the national curriculum of interdisciplinary themes (NCIT), our goal is to call attention to discourses on the individual, risk, choice and responsibility which establish a certain anthropological model. In other words, the question we ask is: what kind of individual is the education system supposed to "produce" according to this draft? What is their motivation, their relation to their environment, what

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 27 (2018), BR. 2,
STR. 305-326

LUKIĆ, A., MASLOV, G.:
SUBJEKT...

are their goals and behavioral patterns? Relying on the work of the French philosopher Michel Foucault, in addition to providing a criticism of the curricular reform, we will also propose an analysis of the current issue of neoliberalism as a program that aims at redefining the individual towards a uniform model of the entrepreneur.

Keywords: Foucault, neoliberalism, curricular reform, entrepreneurship, risk, governmentality

Međunarodna licenca / International License:
[Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0.](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)